

Altıncı Sene

Yirmibeşinci Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHİ, İÇTİMAİ, DİNİ, FELSEFİ

1. Şubat 1933

İSTANBUL
Bürhaneddin Matbaası
1933

İslamda Felsefe ceryanları

15

ŞARKTA FELSEFE FAALİYETİ

I

Garpde ibni Ruşt ile meşşâî felsefesi en yüksek dereceyi bulduğu, Aristo yegâne talimi kabul olunan hakimi kâmil telâkki olunduğu bir sırada şarkda felsefe faaliyeti hararetli bir surette devam etmekle ona temamilen muarız üç büyük ceryan başlamıştı. Bu ceryanların başlarında Ebülberekât, Şehabettin Suhreverdi, Fahri Razi bulunuyorlardı. Ebubelberekât başlı başına bir medrese açtığı gibi Şehabettin de işrakî felsefesinin istiklâlini ilan ediyor.

Fahrettin ise kelâme yeni bir istikamet vererek felsefî kelâm medresesini açıyordu. Her üç medrese meşşailere şiddetle taarruzda bulunuyorlardı. ibni Sina bütün müşkülâtı hal edememekle şarkda Gazali, Şehristani, ve razinin, Ebülberekâti Bağdadının hücumları; garpde ibni Ruşdünn itirazları hep bundan neş'et ediyordu.

Suhreverdi ibni Sina felsefesindeki noksanları takdir ederek ayrı bir çığır açdı, razi ise Ebülberekâttan müstefit ve mütesir olarak Gazali ve Şehristani yollarında gitti. Suhreverdi medresesi ile Razi medresesi şarkda emsalsiz bir surette Şaşaaaya badi oldu.

Her iki imamı, reisi yetiştiren Mecdicili idi. Her ikisi aynı üstaddan feyz almışlardı.

Mecdicili—Mecdicili, [548]de vefat eden Muhmmmedbni Yah-

yanın Şakirdi, Muhammedbni Yahyada Gazalının çirağı idi. Mecdicili Gazaliden tevarus eden hikmet⁵ mucibince meşşai aleyhdarı idi, Azarbeycanın ilmi merkezi olan Meragada bulunuyordu. Türk yurdu evladındandı, kıymetli eserleri ile kendini tanıtmış, şühreti dünyayı tutmuş yüksek bir hakim idi; maatteessüf eserleri ele geçmediğinden hususî reyleri hakkında bir şey diyemeyeceğiz.

Muasır feylesoflar — Mecdicili zamanında meşhur feylesoflar var isede hiç biri Mecdicili derecesine çıkamamışdı. İçlerinde türk yurdu evladıda vardı.

1 — Muhammedibni Mes'udi Gaznevi hakim, mühendis ve edip idi.

“İhyaülhak” namında yazdığı eserde Aristo ve ibni Sina tariklerine karşı geldi, başka bir tarik tuttu, Kudemaya itirazı pek çok severdi.

2 — Ömeribni Gaylâni Belhi yüksek bir hakimdir.

3 — Zeyneddin İsmaili Cürcani Harzemde ikamet ederdi, eyi bir tabip idi, kıymetli eserleriyle tıbbe, sair ilimlere hizmet etmiş idi, Felasefeyi red hakkında ayrı bir eseri vardır.

4 — Zeyneddin Ömeribni Sehlanissavi ilimde derya gibi idi, hikmet ve mıntık hakkında yazdığı Besairi pek [1] kıymetlidir.

— 5 Abulmeali Mezdudibni ebi Nasri Reşidii Nisa buri-edip ve fadıl bir hakim idi, hikmette karşısında söz söyleyen bulunmazdı. Vefatı (538)

6 — Muhammedibni Ahmedilmamuri Beyheki — Feylesofriyazi idi. Mahrutatın dekayığı hakkında yazdığı kitabın bir misli yazılmamışdı.

7 — Ali bni Muhammedilmacabizi Beyhekta ikamet ederdi. “Mefahirületrak” namındaki eseri sultan Sencer namına, hik-

[1] Mantık kısmını Mısır müftüsü merhum Muhammet Abduhu şerh etmiştir.

mete dair yazdığı eseride Harzem şah atsız namına yazmıştır. vefatı (546)

8 — Bahaeddin Ebu Muhammedilharaki merv hükmasından idi. Atsız şah istifade için yana almıştı.

9 — Ebulfeth kuşeki Nisaburi [1] — Sencer zamanda idi, bütün hikmet fenlerine cidden vakıf, fadıl bir hakim idi.

10 — Ragibi isfehani - hikmet ile şeriatı cem eden, makullatta çok haz sahibi olan meşhur hekimdi. “Ezzeria,, ile “Tafsilün neş’eteyn,,ni meşhur kıymetli eserleridir.

11 — Zahiri farisi - isfehande felsefe ve Tasavvuf tedrisi ederdi. Şehabettini Subreverdiye «Besair»i okutmuşdu.

12 — Melik Atutuddevle bin Alaüddevle “Behçetültevhit,,i yazmış, Ömer Hayyama karşı Ebülberekâtı müdafa etmişti [2]

11 — Fahrettini Razi — asıl felsefe faaliyeti Fahri raziden itibaren başlamış olmakla felsefî Tasavvuf medresesi ile alâkası bulunan İşrakî medresesini daha sonraya bırakıyoruz. Razi keskin zekâli, ibni Sina gibi müstesna bir dehayi felsefî ile mümtaz idi, buna munzam olan geceli gündüzlü mesaisi sayesinde zamanındaki mudevven ilimleri temamilde elde etmişti.

Razi Felsefede bütün akranını geçmiş, ardlarından kittiği Gazali ile Şehristaniden ziyade felsefe ilimlerle uğraşmış idi. Razi filozof idi, mütekellim idi, tabip idi, mühendis idi, müfessir idi, üsulî idi, edip ve şair idi, yalnız fıkıh ve tasavvufta yüksek değil idi. Razi ile, Gazalinin açtığı ve Şehristaninin ardında gittiği çığır kemale erip felsefî kelâm medresesi açılmakla Raziden beri felâsife kavlıle eski mütekellime kavlini terkîp etmek usulî hakim oldu. Endülüste parlıyan felsefe ışığı ibni rüşten sonra sünmekle felsefe ve kelâm sahası, nazar ve bahs

[1] Türkçede kuşek deve yavrusu demektir.

[2] [508]de vefat eden Muhammed ibni Ceririttabi yüksek mühendis idi, İsmaili Herevi İbni Sinadan yüz çevirüp Farabînin kitaplarını okudur idi.

meydanı kendisine kaldı. Garpta ibni rüştçülük denilen hürriyeti felsefiye şarkta Razi yi bulmuş idi.

Razinin maddei felsefisi İbni Sîna, Ebülrekâtın ve emsalinin felsefelerinden idi. Razi iki Türk filozofu Karabi ile İbni Sina felsefesini hakkile kavramış idi. Fakat eski filozofların mezheplerine o kadar vakıf değil idi, Gazali ile Şehristaninin zikretmedikleri, Eş'arinin, "مقالات غير الاسلاميين" de, Bakılaninin "دقائق الكلام" de zikrettikleri, Ebu İsa Elverrak, Nevbahti, Ebu Alicubbaî ile oğlu Ebu Haşimi Cübbainin beyan ettikleri birçok felâsife sözleri var idi ki Razi onları zikretmiyordu. Razi Aristüyi, İbni Sinayı şarh ediyor idi, İbni Rüşdin eserlerini görmemişti.

Razinin maddei kelâmîyesi Ebuelmeali ile Şehristaninin kelâmılarından idi. Mutezile mezhebi hakkındaki sözleri Abdülcebbarı Hemedani ile Ebulhüseyni Basrının ve emsalinin sözlerinden idi. Eski mutezilenin Neccariler ile Dırarilerin kitaplarını görmemiş idi. Razi eş'ari filozofu olup eş'ariliği pek ziyade müdafaa, muhalifleri şiddetle reddederdi. En çok hücumu evvelâ felâsıfeye, sonra Kirammiye ile Mutezile fırkalarına teveccüh eylerdi. Vefatı [606]

Telifatı — Razinin telifatı pek çoktur. Felsefeye ait "عيون الحكمة" si, mülâhhası, İbni Sinanın işaret, necat "المباحث المشرقية" si, Şerhleri اربعين، محدل، نهاية العقول، مطالب تاليه، اساس التقديس i; Kelame ait تعجيز الفلاسفة si; usule ait mahsuli, Tefsire ait büyük Tefsiri, tıbbıa ait الجامع الكبير، التشریح، şerhi külliyyat kanunu, arapça yazılan Mevsuatın (Ansiklopedi)nin en eskisi olan Mevsuatı pek kimetlidir, Nihayetülukul eserlerinin en eyisidir.

Medresesi — Razinin Medresesi Muhassalda pek barizdir, orada Felsefi eserlerin haricî şekillerini, umumî tertiplerini gözetmiş, Mantık hakkında bir nevi Mantık ile başlamış, marifet nazariyesine girişmiş, daha sonra sırasile Tabiiyat, İlâhiyat, Sem'iyat kısımlarını yazmıştır, Muhssal mütekellimlerin talima-

tını muhtevi olmakla beraber yalnız nazariaklî ile ehlisünnet itikatlarını cami değil, belki mesleki felsefî üzere tertip olunmakla beraber ona muarız bir şekil gözedilmiş mütekâmil bir şekil gösterir.

Razi nazari akliye ihtimamı o kadar artırmış idiki ondan itibaren “Akıl nakle müreccahtır,, davası ehlisünnet arasında şayi oldu, Razi ve daha evvel Şehristanî Felsefenin Tekaddümü Akli, zamanî ve Hissî gibi birtakım tekaddümlerine bir nevi tekaüdümler daha ilâve etmişlerdir. O da zaman cüzülerinin bazı cüzülerine tekaddümlerdir. Razi eski mütekellimler ile Feylesoflara bir takım meselelerde karşı gelmiş yeni fikirler ortaya koymuştur, nitekim “nazarıfasit cehli mürekkebi müstelzim değildir,, davasını bütün ehli enzare karşı red eylemiş nazarın ilmi müfid olmasının lüzumunda cumhurdan ayrılmıştır, bu lüzum Felâsıfeye göre idadî, Eşaireye göre adî, Mutezileye göre tevliidî, her üç fırkaya göre emri hakikî iken Razi bunu kabul etmiyerek lüzumun emiri itibarî ve akli olduğunu ileri sürmüştür, bu günkü Mantıkçılarla beraber yürümüşdür, Razi Felâsıfe ve Cümhur mütekellimeye karşı tasavvurun nazari olabileceğini red ediyor, tasavvuru yalnız zaruri kabul eyliyor. İbni Sina nazarın ilmi müfid olmasında “Tafattun,,i [1] şart kılındığı halde Razi bunuda kabul etmiyor. Razi cümhuri mantıkıyyüna karşı “delâleti mütabekıye delâleti iltizamiyeyi müstelzimdir, Davasında bulunmuş, Felâsıfeye karşı tastiki basit ve hükümden ibaret olmak üzere kabul etmemiş, belki üç tasavvur ile bir hükümden mürekkep saymıştır.

Razi en mühim bir mesele olan «isbatı vacip» meselesinde İbni Sina yolunda giderek imkân tarikını kabul etti, onu umde kıldı, zatın, Sıfahın hudus ve imkânlarını gözederek, mütekellimler ile filesofların yollarını ele alarak dört yol tuttu. Semi ve Basar ve kelâm sıfatlarını nakil, İlim, Kudret, Irade ve Hayat sıfatlarını akıl ile isbat etti, Sıfatı haberiyyeyi kabul etmedi.

[1] Tafattun haddi aşğarın haddi evsarı tahtında icaben veya selben münderic olması kefiyetini anlamak demektir.

Mütekellime ve felâsifeye karşı “kadim faili mucibe istinat olunmaz,, davasını müdafaa etmiş idi [1].

Razi ruh nazariyesini inceden inceye elemiş, Feylesofların reylerini intikat ederek re’yi mahsusunu beyan etmiş, Ruh bedenden ayrı, gayrı mütehayyız, beden dahilinde hasıl bir cevheriruhanî görmekle bedeni Ruhun zuhur âieti kılmış, Ruhi « شیکل محسوس مخصوص » sayan Mütekellimlere hücum eylemiştir. Razinin beden tagayyur ettiği halde “Ene,, layeteğayyer olduğu hakkındaki delili bugün Ruhıyon tarafından Maddiyuna karşı iyrad olunuyor, Razi delillerini serd ettiği sırada ruhî hadiseler ile uzvî hadiseler arasını ayırmakla bu günkü nazariyeye temas ediyor, mahsusatın, hadiselerin, keyfiyetlerin âfakî veya enfusî, tahkikî veya tahyilî olup olamadığı meselesini uzun uzadıya tetkik etmekle bugün başta Hamilton ile Üstüvart mil oldukları halde iki fırkanın münakaşelerini bildiriyor.

Razî tecrübî ruhiyatı da tetkik ederek bu saha haricinde hakikatlerin kolay kolay elde edilmeyüp zan ve tahmini geçemeyişini kabul ediyor, Razi nefsin bakasını kabul eder. Tenasühi, İbnisinanın istidlal tarzınaan başka bir istidlal tarzı ile red ediyor, İbnisinaya karşı “Nefsinatıka cüziyatı idrak eder,, düsturını yürüdür, çünkü Raziye göre idrak intibadan ibarettir, cüzilerin suretleri âleti cismaniyede muntabı olmakla nefis bunları idrak eder. Razî haşri cismaniyi isbat hususunda fazilet ile saadetin âhenkdar olabilmesi aslını ortaya koymakla Kantın selefti oluyor, bununla beraber ihtiyat delilini de gözediyor “haşri cismanî vakî olmaz ise bana ne,, mealindeki beyti iyrad ediyor. Razî “Âtom kabili hayat ve akıldır,, demekle Laypinicin Monadına temas ediyor. Razî kendisini hayret ve şekten kurtaramamıştır, nitekim Kader meselesinde Mutezileye katî surette muhalefet ediyor ise de Zatibari, Sıfat ve Efalinde hay-

[1] Felasife Mütekellime ile beraber “Kadim faili mucibe, hadis faili muhtara isnad olunur davasını yürüdürler idi, sonra gelen Amidi ise hepsine muhalefet etmiştir.

retini itiraf eyliyor, türlü türlü ifadelerde bulunuyor, bir kitap da kabul ettiğini diğer bir kitapda, hattâ diğer bir bahiste başka bir yola gidiyor, son kitabı olan “Metalibi âliye„de ecsamın hüdusi bahsinde iki tarafın delilini zikir etmiş, meseleyi aklın hayrette kalacağı meselelerden sayarak « تكافؤ ادله » yi tasrih etmekle şakirtlerini şekke düşürmüştür [1] “Erbain„de Âlemin hüdusi hakkında felasifenin itirazlarına cevap vermiş, umumiyetle kitaplarında zikir etmediği hudus delillerini getirdiği halde “Metalibi Âliye„de hudus hakkındaki bu delilleri tazyif eylemiştir. Hali nefi etmek bizzat Eş'ari ile Eşari mühakkiklerinin mezhebi iken Razî bunda tevakkuf ediyor [2]. Maadi isbat ancak Atom ile olur dediği halde tetkiki neticesinde her iki tarafın delillerini zayıf görerek bunda da tevakkufa meyil ediyor, Temasüli ecsam aleyhinde olduğu halde Sıfatın imkânı ile Saniin varlığına istidlâl ediyor, bu ise Temasüii ecsame mebnidir. Razî evvelâ ilmi zarurî görüp hiç bir şey ile tarif etmez, sonra bedahete veya bir delile istinad ederek vakıa mutabık olan itkadi cazım diye tarif ederek nazarı olduğunu ortaya sürer, Râzi İlim sahasında o kadar itiraz ederdiki muhatabını şekke düşürür idi, ona mebni kendisine Müşekkik denilmiştir. Razînin yavuz görüşlülüğünü, dünyaya iyi bir göz ile bakmadığını andırır şiiri de vardır. Şeyh Muhyiddini bni Arabî Razîyi nazar yolunu bırakarak keşif yoluna davet etmiş idi, faka Razî onun davetine kulak asmadı; Mevlana Celâleddini Rumi

[3] فخررازی رازدان دین بدی

که خرد این راهرا رهبین بدی

beyti ile keskin zekâsını itiraf ile beraber keşif yolunu tutmadığı cihetle Dinin esrarına vakıf olmadığını haber veriyor. Razî, adem illete muhtaç„dır davasını bir kerre İbnisine

[1] Son demlerinde Eş'arinin de تكافؤ ادله ye kail olduğu nakil olunuyor.

[2] Hali evvelâ Ebuhaşimi Cübaî isbat etti, Bakilânî ona uydu, Ebülmaali ondan rücu eyledi, Gazalî tarafından ihmal olundu, ondan sonra yine ehemmiyet kesp etti.

[3] Eger akıl bu yolda kılavuz olsa idi Fahrirazî Dinin esrarını bilen bir zat olur idi.

ile beraber kabul ediyor, bir kerre de Bakılânî, Ebülmaalî, Ebuyâ'la, İbniakıl gibi ehli sünnet Kelâmcıları ile beraber "Adem illete muhtaç değildir", diyor.

Razî son demlerinde hayretini, aklın aczini şiirleri ile itiraf ediyor.

نهاية اقدم العقول. عقل
واكثر سعي المالمين ضلال
ولم نستفد من طول بحثنا
سوى ان جمعنا فيه قيل وقاء. [1]

Vasiyetnamesinde ise Kelâmı da, Felsefeyi de bir tarafa atıyor, selef yoluna giriyor "Turuku kelâmiyeyi, menahici Felsefeyi iyiden iyiye denedim, onlarda Kur'ânda bulduğum faydeyi bulamadım, çünkü Kurân Allaha karşı bütün azamet ve ve Celâli teslim etmeğe sevk ediyor, muaraza ve münakazalarda derine dalmağı meni eyliyor. Bu ise aklibeşerinin bu gibi derin, pek derin boğazlarda, gizli yollarda boğulup kalacağı, şaşırıp duracağı hakkında bir ilimden başka bir şey değildir.

Mantıkı — İbnisinanın büyük Mantıkından sonra muhtasar eserlerde Mantıkın telhisi hususuna itina olunmuş, bulunla beraber muhtelif noktalar hakkında ilâveler vaki olmuş, Mantık istihlahları değişmiş, makûlât babı kalkmış, burhandan tarifat bahsi alınarak kazıyyeden evvel müstakil bir bap olmuş, akis bahsi kazıyeye geçmiş, külliyatı hamis başa konmuşdur, bunu ilk evvel tertip eden Fahrirâzîdir. Razî Mantık meselelerinde yukarıda zikir olunduğu gibi hususî reyler beyan etmiş, sonraki Kelâmcıların imamı olduğu gibi sonraki Mantıkçıların da imamı olmuş, kendisinden sonra onun kadar Feylesof gelmemiştir.

İbnisina ile Razî - Razînin Farisi dilile yazdığı « تعجيز الفلاسفة » si Gazalının Tehafütünü andırır, bu eser şöhret bulmamış, nüshası elimize geçmemiş olmakla mazmunu hakkında bir fikir edinemedik, şukadarki Feylesofları muayyen meselede âciz biraka-

[1] Akıl ayakları en nihayet kösteklenir, Âlimlerin çalışmalarının en çoğu sapıklığa dayanır, bu uzun ömrümüz de bahislerimizden dedi kodudan başka bir şey elde edemedik.

cak bir hale düşürmek emelile cedel ve nazar sahasında meharretini göstermiş olacak. Razînin Felasifeye hücumları hep İbnisine etrafında dönüp dolaşıyor idi. İbbisine Felsefei akliye için yapılmış, eslâfi Felasifeden efkârıkaviyeyi tekellüfsüz, kolayca, basit bir surette istinbat hususunda temayüz etmiş bir dâhi idi, zekâsı emsaline nisbetle daha evvel parlamış, daha genç yaşında âken tekâmül etmiş, derin, pek derin bir Feylesof idi, İbnisınayi Felsefede geçen olmadı « علامة القوم ، الشيخ الرئيس » ünvanlarını aldı, kendisine, Muallimisalis denmesi zaman itibariledir. İbnisinin İşarati hacim itibarile küçük olmakla beraber pek zengin bir ilim hazinesi idi, hacmi daha büyük kitaplarda bulunmayan bir takım acip nükteleri, mühim meseleleri oraya toplamış idi, sonrakilerin zeburi idi. şukadarki anlaşılması kolay değil idi, hücumlar hemen İşarat meseleleri etrafında vuku buluyor idi, bu meydanın ilk pehlivanı Razî idi, İşarati bir kerre telhis, bir kerre de şerh etti, İşaratın lübbünü çıkararak « لباب الاشارات » namındaki eserini, İşarat tertibi gibi Mantikiyat, Tabiiyat, İlâhiyât, bapları üzere tertip etti, İbnisinin mertebesini göstermeye çalışarak İşarati şerh etti, şerhi lûgat manasile bir cerh idi, burada İbnisınayi şiddetle red eyledi, bunuula beraber başka eserlerinde de sırası geldikçe İbnisaya hücumdan geri kalmadı, başlıca « المباحث المشرقيه » de tafsil olan reyler ile, Yunan reyleri ile harekete geçti, burada İşrakiliği tetkik, Eflatunun Hedes ve keşfini tayin eyliyerek Aristonun muhtelif nazariyelene, Ebülberkât gibi hücum eyledi. İbnisınayi da muhatap kıldı.

İzmirli

İsmail Hakki